

Балаховська Ю.М.

Творче осмислення проблеми методів викладання літератури у спадщині О.Р. Мазуркевича

Балаховська Юлія Михайлівна, асистент

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна

Анотація. Стаття присвячена проблемі критичного аналізу методичної спадщини О.Р. Мазуркевича – визначного вченого-педагога, першого академіка в галузі методики викладання літератури другої половини ХХ століття. Автор розглядає найгрунтовніші науково-методичні ідеї вченого про методику та методи викладання літератури, які вплинули на подальший розвиток методології та методики викладання літератури в середній загальноосвітній школі. Визначено, що О.Р. Мазуркевич розглядав методи викладання в органічній єдності з творчістю учителя літератури, важливу роль надавав творчій самостійній роботі учнів над текстом художнього твору, його аналізу в нерозривній єдності змісту і форми, підкреслював важливе значення методу читання художнього твору як основи шкільного курсу літератури. У статті здійснено аналіз методичних поглядів науковця, які й донині займають важливе місце в теорії і практиці методики викладання літератури.

Ключові слова: *методика навчання, метод, літературна освіта, аналіз твору, самостійна робота, читання*

Організація навчального процесу певною мірою залежить від стану літературної освіти, розуміння її сутності вчителем-словесником. Система підготовки школярів у цілому й літературна зокрема має будуватись на основі кращих традицій національної педагогіки. Саме тому постає необхідність вивчення історичного досвіду шкільної літературної освіти, накопиченого вітчизняною методикою. Його критичний аналіз є важливим джерелом розробки стратегії сучасної літературної освіти.

Аналіз методичної спадщини важливий для подальшого вдосконалення теорії і практики викладання літератури в школі. Адже вивчення в історичному аспекті сутності й значення методики, врахування як досягнень теорії й практики викладання літератури, так і недоліків, що часом шкодили розвитку шкільної літературної освіти в Україні, сприяє педагогічному зростанню вчителя, підвищує його методичну грамотність. Саме критичний аналіз історії викладання літератури допомагає глибше зрозуміти об'єктивні закони методики як науки, що у свою чергу дозволяє впевненіше досліджувати проблеми шкільної літературної освіти.

Однією з головних проблем педагогічної науки та практичної діяльності учителів-словесників є питання методів навчання літератури. Різноманітність змісту літератури як навчального предмета в середній школі вимагає і різноманітних методів та прийомів навчання, які у своїй сукупності забезпечують свідоме, глибоке і міцне засвоєння школярами знань, оволодіння ними вміннями та навичками, сприяють їхньому естетичному, моральному та розумовому розвитку.

Велику роль з цього погляду відіграє теоретична та методична спадщина визначного педагога й методиста другої половини ХХ століття, першого і єдиного академіка в галузі методики викладання літератури в школі Олександра Романовича Мазуркевича (1913 – 1995).

Наукова спадщина ученого досліджується вперше. Надруковані поодинокі статті, у яких висвітлювалися окремі аспекти творчої діяльності вченого, не давали повної картини про його педагогічні й методичні пошуки, яким подеколи надавалася не зовсім об'єктивна оцінка. Водночас вивчення творчої спадщини О.Р. Мазуркевича надає можливість глибше осмислити історію розвитку методичної думки протягом майже півстоліття (50-90pp. ХХ ст.).

Мета даної статті: визначити та охарактеризувати актуальні для сучасної методичної науки ідеї О.Р. Мазуркевича щодо методів навчання літератури.

Діяльність Олександра Романовича Мазуркевича на науковій ниві була досить результативною. Протягом 45 років він досліджував проблеми літературної освіти, історію української літератури, творчість та педагогічні погляди Г.С. Сковороди, І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, М.М. Коцюбинського, Лесі Українки, А.Ю. Тесленка, С.В. Васильченка, П.А. Грабовського. Відновив забуті імена: Х.Д. і Х.О. Алчевських, І.Г. Прижова, В.П. Коховського, В.В. Князева, Д.М. Ревуцького. У літературознавстві вчений виступив послідовником О.І. Білецького, а в методиці літератури – В.В. Голубкова і Т.Ф. Бугайко.

Науковець працював у галузі критики, літературознавства, методики літератури, історії педагогіки. Його перу належить більше трьохсот наукових праць, серед яких 68 книг, у тому числі 6 підручників; 30 брошур; численні статті у збірниках, журналах і газетах, зокрема 16 опубліковано у зарубіжних виданнях.

Основний період діяльності О.Р. Мазуркевича припадає на непростий час ідеологічного тиску, коли вияви національної культури потрібно було кваліфікувати як прояв буржуазного націоналізму і викорінювати їх. Тому необхідно було пристосовуватися і знаходити можливості для збереження, розвитку й утвердження рідної мови і літератури. Більшість його праць мають ідеологічне забарвлення, та попри це вони сприяли розвитку української літератури, методики її викладання в школі [5].

З урахуванням сучасних підходів до літературної освіти праці О.Р. Мазуркевича з методики літератури залишаються актуальними і тепер. Учений науково обґрунтував суспільну роль методики літератури як науки, дав огляд становлення і розвитку методичної думки в минулому столітті, обґрунтував важливий виховний вплив літератури на молоде покоління, відзначив високе покликання і важливу роль учителя літератури.

В усі часи розвиток середньої загальноосвітньої школи пов'язаний з вимогою удосконалення системи літературної освіти, насамперед, поглиблення змісту шкільного курсу літератури, посилення її ролі у формуванні особистості. Вирішення цього завдання О.Р. Мазуркевич пов'язував з необхідністю використання сучасних методів навчання, підвищенні їх ефективності, максимальній активізації навчального процесу. А це, в свою чергу, передбачає як одну з найголовніших передумов – глибоку методологічну і методичну підготовку вчителів-словесників.

Весь зібраний і апробований науково-теоретичний та методичний матеріал з цієї теми О. Мазуркевич узагальнив та систематизував у ґрунтовній праці "Метод і творчість" (1973). Автор розглядає навчальний метод в органічній єдності з творчістю учителя літератури, з його майстерністю, особистими професійними якостями і творчим застосуванням передового досвіду.

Вирішальне значення шкільної літературної освіти О.Р. Мазуркевич вбачав у підвищенні виховної ролі мистецтва слова, передусім – удосконаленні методів, прийомів, засобів навчання й у зв'язку з цим вивченні передового педагогічного досвіду вчителів – рушія вдосконалення методики викладання літератури [2, с. 9]. У центрі уваги вченого-дослідника перебуває творча самостійна робота учнів над текстом художнього твору, його аналіз у нерозривній єдності змісту і форми. Водночас значна увага приділяється питанням теорії літератури і розкриттю засобів художньої майстерності письменників, без чого повноцінний аналіз твору неможливий.

Дослідник наголошував, що удосконалення методів навчання означає для вчителя літератури, передусім, ефективне підвищення майстерності проведення уроків і позакласних занять, зосередження головної уваги на вивченні тексту художнього твору і, разом із тим, продумане використання у процесі вивчення літератури образотворчого, театрального і музичного мистецтва, кіно, радіо, телебачення, проведення літературних конкурсів, екскурсій, походів, вечорів, читачьких конференцій, диспутів, вікторин. Усе це сприяє глибокому засвоєнню учнями літературних знань, формуванню відповідних умінь і навичок сприймання й аналізу художніх творів, розумінню літературного процесу, розвиткові художнього мислення, творчих здібностей, моральних якостей та естетичних смаків учнів, формуванню світогляду, всебічному гармонійному розвитку особистості. Цій меті підпорядковане здійснення одного з головних завдань методики літератури – розроблення в теорії і практиці найефективніших шляхів, форм і методів вивчення художньої літератури у зв'язках із життям народу, з вимогами і завданнями сучасності.

О. Мазуркевич надавав виключно великого значення науковому обґрунтуванню найдосконаліших методів і прийомів вивчення художньої літератури на уроках різних типів і в системі позакласної роботи, розробленню найефективніших, відповідних цим методам, форм літературних занять. Він писав про необхідність теоретично обґрунтувати і практично опрацювати шляхи і способи аналізу художніх творів у шкільному курсі літератури, встановити чітку систему аналізу художнього образу в його ідейно-естетичній цілісності, в єдності змісту і форми літературного твору.

Учений зазначав, що подальше удосконалення методів, форм і прийомів викладання літератури, активізація навчального процесу, поживлення методичної роботи можуть бути досягнуті тільки внаслідок зміцнення зв'язків педагогічної науки зі шкільною практикою, вищих навчальних закладів зі школами, наукових працівників і методистів з учителями. Розв'язати поставлену проблему можна тільки колективними зусиллями, тому О. Мазуркевич разом зі своїм науко-

вим колективом, а також власною науковою і педагогічною діяльністю сприяв цьому. Великої ваги він надавав вивченню і критичному аналізу наукових здобутків з викладання літератури у школі, вивченню практичного досвіду, неодноразово перевіряючи науково-практичні досягнення особисто на уроці в школі, у студентській аудиторії, на курсах підвищення кваліфікації учителів-словесників.

Особливу увагу вчений приділив питанню ролі методики літератури як науки. Він зазначав, що у найбільш стислому визначенні методика викладання навчального предмета – це галузь педагогічної науки, що являє собою окрему теорію навчання або окрему дидактику. Її завдання полягають у тому, щоб у процесі дослідження явищ викладання певного предмета розкривати між ними закономірності й на основі пізнаних закономірностей встановлювати нормативні вимоги до навчальної діяльності вчителя (викладання) і пізнавальної діяльності учнів (вивчення). У розв'язанні цих завдань центральне місце в методичній науці належить проблемам змісту і методів навчання, підкреслював О.Р. Мазуркевич. Він писав, що предмет і завдання методики літератури визначаються її роллю саме як суспільної науки.

О. Мазуркевич запропонував таке визначення методики літератури: "це така педагогічна дисципліна, об'єктом дослідження якої є суспільний процес виховуючого навчання засобами художньої літератури і завдання якої полягає у відкритті закономірностей цього процесу навчання, щоб здійснювати найбільш правильне керівництво ним" [2, с. 15].

У 60-70-ті роки ХХ ст. у методиці літератури важливо визначалася її суспільна роль, оскільки вона належить саме до наук суспільних, гуманітарних. Радянська методика літератури мала яскраво виражений ідеологічний характер і чітко визначені виховні функції, що позначилося на змісті навчальних програм і підручників. О. Мазуркевич зазначав, що науковим підґрунтям методики літератури є психологія і літературознавство, її життєвим матеріалом є художня література, творцем – учитель, а об'єктом і водночас суб'єктом – учень. За його словами, мета її та ж сама, що й усіх інших методик – виховання людини засобами свого предмета, тільки сутність методики літератури становить мистецтво слова [2, с. 15].

Неоднозначною сьогодні є думка дослідника про те, що саме єдність ідейного змісту творів мистецтва слова і своєрідність методів вивчення його зумовлює природу методики літератури як науки. І не тільки природу, а й долю методики. О.Р. Мазуркевич не міг погодитися з твердженням, ніби вивчення літератури як виду мистецтва не визнається наукою, оскільки його предмет не має принципів і закономірностей, він твориться з величчя "всевишнього", а тому не може бути й мови про будь-які методи – чи то дослідницькі, чи то навчальні. Зокрема, декаденти (насамперед символисти) заперечували науковість методики літератури і заперечували будь-які методи вивчення мистецтва слова.

Проаналізувавши особливості шкільного курсу літератури та методики викладання літератури, О.Р. Мазуркевич наполягав, що література є мистецтвом, а сприйняття мистецтва, його вплив на почуття і свідомість специфічні. З певного віку мистецтво слова ви-

вчається в школі в його історичному розвитку, в його послідовності, системі і внутрішніх закономірностях. Це вимагає наукового осмислення літератури як духовного багатства народу, як образного відображення історичної і сучасної живої дійсності, пізнання того, як жили наші батьки, діди, прадіди і як жити нам і нашим онукам. В той же час служить народові своїм моральним зарядом, своєю ідейно-виховною силою і чарівною своєю красою, що дає нам естетичну насолоду [2, с. 28]. Художній літературі в школі, як і в суспільстві, властива цільність і єдність її природи – як науки і мистецтва.

Дослідник підкреслював, що не можна дивитись на літературу в школі лише як на насолоду, не можна викладати її так, щоб учні тільки милувались нею, як забавкою. Саме методика як наука покликана обґрунтовано з'ясувати особливості навчання літератури в школі, удосконалюючи методи, підносячи майстерність учителя-словесника, сприяти втіленню в життя науково обґрунтованої і практично вивіреної, досконалої і стабільної програми з літератури з чітко окресленим змістом і принципами вивчення предмета.

О.Р. Мазуркевич залишив сучасним методистам багато роздумів про перспективи розвитку сучасної йому методики літератури. Він відзначав, що, долаючи труднощі зростання і творчих пошуків, методика переживала тоді (на початку 70-х років ХХ століття) разом з усією літературою період нового піднесення. Досягнення методики і досвід викладання літератури в радянській школі давали матеріал її подальшого теоретичного збагачення і практичного застосування вчителями та методистами. Перед сучасною методикою з новою силою постає насущна проблема науково пошуку шляхів удосконалення рівня викладання літератури в школі. На думку науковця, важливо піддати конкретному критичному аналізу найістотніші недоліки у методичних працях попередників, що допомогло б знайти шляхи і засоби подолання цих недоліків у майбутньому.

Слушною і нині є думка, що в усій нашій педагогічній теорії і шкільній практиці, серед найактуальніших проблем, найбільш насущних завдань, від розв'язання яких значною мірою залежить успіх навчання і виховання, є проблема методів навчання: "Удосконалення випробуваних і створення нових, умілий добір і майстерне творче застосування різноманітних, але найбільш відповідних віковій дітям, змістові матеріалу, педагогічним цілям і завданням учителя, а також специфіці предмета методів навчання і виховання, без штучного поділу їх на "провідні" й "допоміжні", "головні" й "другорядні", "активні" й "пасивні", при постійному використанні всього методичного матеріалу для досягнення розумної цілеспрямованої активізації педагогічного процесу, – такою уявляється нам роль методів навчання літератури як мистецтва слова в сучасній школі" [2, с. 30].

Великого значення серед різних методів навчання О.Р. Мазуркевич надавав методам самостійного читання художнього твору. Адже сам твір, текст письменника є головним предметом вивчення, основою шкільного курсу літератури. Слово вчителя, критична література і підручник супроводжують, спрямовують, але не підміняють осягнення художнього твору читачем-учнем.

Самостійна робота над текстом художнього твору, починаючи з безпосереднього його читання, – найперша неодмінна умова і початковий етап аналізу твору, вивчення творчості письменника на тлі літературного процесу: "Самостійна робота над основним (художнім) і допоміжним (критичним) текстами – це і є передня, вихідна позиція активізації навчально-виховного процесу, забезпечення всеохоплюючої творчої діяльності учнів на уроках літератури і в усій системі класних і позакласних, шкільних і позашкільних занять, спрямованих на її глибоке вивчення у нерозривному зв'язку з життям" [2, с. 105].

Вчений підкреслював, що усвідомлення прочитаного є основним шляхом до правильного сприймання художнього твору: "Тільки свідоме читання, в поєднанні з емоційними переживаннями, забезпечує повноцінне використання в школі і великої виховної сили літератури, і широких її пізнавальних можливостей" [2, с. 106].

При цьому науковець зазначав, що не потрібно протиставляти читання художнього тексту його переказові, особливо якщо цей переказ є справді детальним, наближеним до тексту й емоційним. Одне одного не повинні виключати, а навпаки – має доповнювати, підсилювати. Потрібно дбати не лише про чуттєве сприймання художнього твору, а й про розумове осмислення його; не тільки про емоційне реагування, а й про свідоме засвоєння, – одне немислиме без другого [2, с. 109].

Актуальними в новітній методиці викладання літератури є питання про осмислення учнями роботи художника зі словом, його задуму і реалізації в художніх образах. Звичайно, вже саме читання художнього твору – в школі, вдома чи в бібліотеці, індивідуальне чи колективне, мовчазне чи вголос – є неодмінним. На уроці художній твір повинен звучати і діяти на почуття і свідомість учнів безпосередньо. Але разом із тим потрібно домагатися максимальної активності мислення учнів, найбільшого напруження їх розумової діяльності (а не тільки збудження, чуттєвої реакції) протягом усього вивчення художнього твору в школі і надовго після нього [2, с. 109-110].

Важливою на всіх етапах розвитку методики викладання літератури залишається проблема роботи вчителя над формуванням навичок виразного читання. Воно забезпечує глибоке внутрішнє сприйняття твору в його ідейно-художній цілісності, через органічне злиття емоцій зі свідомістю. "Таке читання незримо й непомітно, але міцно й надійно об'єднує читача (слухача) з письменником, переносить нас у чарівний світ образів, а через них – у світ ідей, відтворених мистецтвом слова" [2, с. 110].

Одним з ефективних прийомів роботи над виразним читанням художнього твору О. Мазуркевич вважав читання прози і віршів напам'ять. Добрими помічниками учителя у виразному читанні називав науковець магнітофон, радіолу, телевізор, радіоприймач. Але тільки помічниками, бо запис голосу читця-професіонала підсилить враження, та не замінить живого слова вчителя. "Потрібно якнайповніше оволодіти мистецтвом виразного читання, – писав О.Р. Мазуркевич. – Курс його має зайняти гідне місце в навчальних планах педагогічних вузів, у методиці підготовки вчителя-словесника" [2, с. 116]. До речі, слід зауважити, що

О.Р. Мазуркевич сам виразно напам'ять читав поетичні й досить великі за обсягом уривки з прозових творів української класичної літератури.

Основна робота – читання і самостійне естетично-сміслові, почуттєво-розумові сприймання художніх творів, у зв'язку з усією творчістю письменника, з літературним процесом і життям суспільства, – супроводжується і підсилюється в школі читанням рекомендованої вчителем і дібраної з власної ініціативи критичної літератури, яка формує розвиток критичного мислення учнів, спонукає до висловлення власної думки про прочитаний твір.

Цікавою у монографії "Метод і творчість" є наукова розвідка, пошук відповіді на питання: як бути зі "старими" методами і з "новаторськими" спробами. Побіжний екскурс ученого в історію розвитку методики навчання, а також здійснення педагогічного експерименту дали змогу зробити висновок, що основні методи вивчення літератури в школі давно розроблені

і випробувані. І справа не в тому, щоб неодмінно винайти "нові" методи. І не в тому, щоб будь-що ліквідувати "старі". "Успіх залежить від того, як найкраще поліпшити, удосконалити ці методи, найдоцільніше застосувати їх, наймайстерніше поєднати, урізноманітнити і спрямувати. Наші вчителі й методисти це добре розуміють" [2, с. 146].

"Якщо нові прийоми і методи покликані до життя самим життям, відповідають практичним потребам і знаходять у результаті виправдання, то методика візьме їх на своє озброєння, теорія обґрунтує, а практика утвердить. Якщо ж вимушено створювані і силоміць насаджувані, заради одного лише показного, зовнішнього оновлення, вони виявляються непридатними – життя відкине їх, як пустоцвіт. Справжнє новаторство становить закономірний розвиток того досвіду, який надбано віками й поколіннями багатьох народів" [2, с. 147].

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Балаховська Ю.М. Педагогічні ідеї О.Р. Мазуркевича в контексті сучасної методичної думки // Теоретична і дидактична філологія: Збірник наукових праць. – Випуск 18. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 7 – 11.
2. Balahovska G.M. Pedagogichni ideyi O.R. Mazurkevycha v konteksti suchasnoyi metodychnoyi dumky [Oleksandr Mazurkevych's pedagogical ideas in the modern methodology context] // Teoretychna i dydaktychna filologiya: Zbirnyk naukovykh prats. – Vypusk 18. – Pereyaslav-Khmelnyski, 2014. – S. 7 – 11.
3. Мазуркевич О.Р. Метод і творчість. – К.: Радянська школа, 1973. – 255 с.
4. Mazurkevych O.R. Metod i tvorchist [Method and creation] – K.: Radanska shkola, 1973. – 255 s.
5. Мазуркевич О.Р. Нариси з історії методики української літератури. – К.: Радянська школа, 1961. – 375 с.

6. Mazurkevych O.R. Narysy z istorii metodyky ukrainskoi literatury [Essays from history of methodology of teaching Ukrainian literature] – K.: Radanska shkola, 1961. – 375 s.
7. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За ред. Н.Й. Волошиної. – К.: Ленвіт, 2002. – 344 с.
8. Naukovi osnovy metodyky literatury. Navchalno-metodychni posibnyk / Za red. N. I. Voloshynoi [Scientific basis of the methodology literature] – K.: Lenvit, 2002. – 344 s.
9. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 2: Навчальний посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 552 с.
10. Ukrainska pedagogika v personaliah: U 2 kn. Kn. 2: Navchalni posibnyk / Za red. O. V. Suhomlynskoi [Ukrainian pedagogy in personalities] – K.: Lybid, 2005. – 552 s.

Balahovska G.M. Creative understanding of how to teach literature in the legacy of Oleksandr Mazurkevych

Abstract. This article is about the problem of critical analysis of methodological legacy of Oleksandr Mazurkevych – outstanding scientist and teacher, the first academic in methodology of teaching literature in the XX century. The author observes the scientist's most important scientific and methodological works which influenced on the following development of methodology and methods of teaching literature in general school. It is defined that Oleksandr Mazurkevych considered the teaching techniques in harmonious unity with a literature teacher's creativity, Oleksandr Mazurkevych thinks very highly about individual reading of fiction, its analysis in a firm unity of the form and content. Oleksandr Mazurkevych pointed out to the importance of reading the fiction as the basic element of the school literature course. The article analyses scientist's methodological ideas. Nowadays scientist's ideas have become very important in theory and practice of methodology of teaching literature.

Keywords: methodology of teaching, method, work of fiction, text's analysis, individual work, reading

Балаховская Ю.М. Творческое осмысление проблемы методов преподавания литературы в наследии А.Р. Мазуркевича

Аннотация. Статья посвящена проблеме критического анализа методического наследия А.Р. Мазуркевича – известного ученого-педагога, первого академика в отрасли методики преподавания литературы второй половины XX века. Автор рассматривает наиболее значительные научно-методические труды ученого, которые повлияли на дальнейшее развитие методологии и методики преподавания литературы в средней общеобразовательной школе. Определено, что А.Р. Мазуркевич рассматривал методы преподавания в единстве с творчеством учителя литературы, важную роль отдавал творческой самостоятельной работе учащихся над текстом художественного произведения, его анализу в единстве содержания и формы, подчеркивал важное значение метода чтения художественного произведения как основы школьного курса литературы. В статье совершен анализ методических взглядов ученого, которые и до сегодняшнего дня занимают важное место в теории и практике методики преподавания литературы.

Ключевые слова: методика обучения, метод, литературное образование, анализ произведения, самостоятельная работа, чтение